

Els musulmans de València i la conquesta de Jaume I: el destí dels vençuts

Manuel RUZafa GARCÍA
Universitat de València

En febrer de 1245, es produïa la definitiva ocupació militar cristiana dels castells (*ḥuṣūn*) i les viles de Villena i Biar.¹ Finalitzava així la conquesta catalanoaragonesa d'una bona part de les terres septentrionals del Sharq al-Àndalus, el terme amb el qual eren conegudes pels autors musulmans les terres llevantines peninsulars, des de Tortosa fins a Almeria. Dins d'aquest procés d'expansió territorial de la Corona d'Aragó, per tant, va quedar constituït el regne cristià de València, amb uns perfils territorials inicialment definits, tot i que després van ésser modificats.

PRESENTACIÓ: TEMPS, HOMES I TERRES DEL PRIMER PAÍS VALENCIÀ

El fet que coneixem com la conquesta no sembla haver-se realitzat històricament d'una manera conscient pels seus protagonistes, sinó més aviat d'una forma típicament semiconscent, gairebé casual, encara que posteriorment els esdeveniments van ésser mitificats per una història nacional en construcció que ho va considerar com el moment constituent en la història dels valencians.² Una forma prou particular, encara que aleshores necessària, de «predeterminisme històric».

Es tractava, doncs, de l'inicial territori que va ésser anomenat ben aviat «regne de València», una denominació amb caràcter originàriament privatiu i aclaparadorament personal respecte del monarca, Jaume I, encara que completament habitual als segles XII i XIII,³ i també una intitولació territorial ja emprada de manera regular des del 1239. Aquest any, certament, es va portar a terme l'aprovació

1. Malgrat que Villena ja havia estat conquistada per Jaume I l'any 1240, l'ocupació cristiana efectiva no va tindre lloc fins a 1245, després d'algunes tensions i enfrontaments entre els catalanoaragonesos i els castellans (centrats a les poblacions de Moixent, Énguera, Villena, Biar i Saix bàsicament), fins que el Tractat d'Almirra en 1244 va delimitar pel sud les terres del regne de València sobre la línia Biar-Xixona-Bussot. Així, doncs, Villena passaria al regne de Castella, enquadrada dins el regne de Múrcia, mentre que Biar quedarà dins el regne de València. Sobre la conquesta de Villena, vegeu José Fernando DOMENE i Aurelio PRETEL, *Historia de Villena hasta el siglo XVIII*, la Vila Joiosa, Comunidad de Regantes de la Huerta y Partidas de Villena, 2009, p. 66-67. Per a Biar, vegeu la *Crònica o llibre dels Feys del Rei Jaume I el Conqueridor*, a Ferran SOLDEVILA (ed.), *Les quatre grans cròniques*, 2a ed., Barcelona, Selecta, 1983, cap. 355-360, p. 133-134, i cap. 369, p. 138. Una visió més general del procés de conquesta i ocupació territorial valenciana, a Antoni FURIÓ, *Història del País Valencià*, València, Alfons el Magnànim, 1995, p. 28-29.

2. Així es pot comprovar a les argumentacions exposades per Antoni Furió a la seua introducció a la *Història del País Valencià*, p. 11-12 i 15.

3. Robert BARTLETT, *La formación de Europa. Conquista, civilización y cambio cultural, 950-1350*, València, Universitat de València, Universidad de Granada i Publicacions de la Universitat de València, 2003.

formal, per una assemblea de nobles, bisbes i ciutadans, presidida pel monarca catalanoaragonès, de la primera versió del *Costum* de València, el codi legal que va ésser el precedent immediat dels Furs, així com el fonament per a l'establiment i primer desenvolupament de les pròpies Corts i peça institucional preliminar bàsica per a l'articulació política de les nostres terres dins de la Corona d'Aragó. I és aquí quan es parla clarament d'aquest terme de regne de València, emprat com un appellatiu espacial i terminològic d'enquadrament polític i geogràfic d'aquestes terres, que en eixos moments es formaven i es definien.⁴

Un regne que es va atribuir el seu conqueridor, el rei Jaume I d'Aragó, encapçalant els nous senyors del territori: els vencedors cristians. En canvi, disposem també de la visió contrària manifestada pels andalusins derrotats, particularment la paradigmàtica i crepuscular versió d'Al-Himyarí. Tots aquests autors van percebre els nouvinguts dominadors com a «bàrbars destructors de la civilització», la pròpia dels creients s'entén, uns enemics als quals els musulmans anomenaven *franġs* i *rums* (catalans i aragonesos). En definitiva, les hosts que formaven part del seguici de «Yaqmū, el tirà de Barshilūna», tal com era percebut el monarca pels derrotats.⁵ Els temps dels creients estaven arribant a la fi.

Havien passat gairebé dotze llargs anys de tensions, lluites, accions militars i negociacions des de l'any 1233, quan començaren les hostilitats, si no abans, en 1231. El futur territori de València entrava així dins la cristiandat occidental. La frontera canviava d'orientació i, per la força, València i les seues terres quedaven enquadrades, de la mà del seu rei Jaume I, dins el marc polític i territorial de la Corona d'Aragó.⁶

La conseqüència immediata per als perdedors va ésser el sotmetiment de la població andalusina i la seua conversió en *mudèjars*, en protegits. Un procés que és lluny d'ésser lineal, massiu, continuat i, molt menys, pacífic per a la comunitat dels musulmans. Foren sotmesos, és cert, però a desgrat d'uns moviments de resistència que palesen els cicles de les revoltes generals —com de primer antuvi les de 1247-1258—, de les conseqüències i l'impacte de les revoltes veïnes de 1260-1264 a Andalusia i Múrcia o, per fi, del cicle gairebé revolucionari de 1276-1277, una veritable guerra civil entre musulmans i cristians en les terres valencianes sufocada per la monarquia i pel rei Pere III, l'hereu de Jaume I a les nostres terres, vers els anys de 1280. Totes aquestes resistències i lluites foren sufocades amb la seua consegüent repressió, expulsions, noves i més dramàtiques condicions per als vençuts andalusins, que van veure com el seu estatus es degradava ràpidament i progressivament, d'una manera nítida i efectiva. Més encara quan en alguns casos molt concrets i localitzats es va produir l'expulsió general, d'un lloc, comarca, vila o territori específics que únicament la feblesa demogràfica cristiana va retardar, endinsant l'ordre que els foragitava a l'oblit del temps, però mai anul·lant per complet la seua presència. Era un instrument i una peça que podia paralitzar i endarrerir tot moviment de resposta per part musulmana contra la dominació cristiana.

4. Pedro LÓPEZ ELUM, *Los orígenes de los Furs de València y de las cortes en el siglo XIII*, València, Biblioteca Valenciana i Generalitat Valenciana, 2001; Antoni FURIÓ, *Història del País Valencià*, p. 67.

5. Per a la referència textual específica d'Al-Himyarí, que ens parla de la conquesta de Mallorca i la visió àrab de la conquesta valenciana mitjançant les versions posteriors de diversos autors i poetes, com ara Ibn al-Abbar o Ibn 'Amīra d'Alzira, vegeu Antoni FURIÓ, *El rei conqueridor: Jaume I entre la història i la llegenda*, Alzira, Bromera, 2007, p. 90 (referència d'Al-Himyarí) i p. 90-93 (altres autors musulmans andalusins que parlen dels fets, de la «caiguda» de les terres valencianes).

6. Sobre els aspectes fonamentals de la primera etapa històrica de la Corona d'Aragó, particularment al segle XIII, vegeu Enric GUINOT, «La Corona d'Aragó en els segles XII i XIII», a Ernest BELENGUER i Felipe V. GARÍN (ed.), *La Corona d'Aragó. Segles XII-XVIII*, València, Generalitat Valenciana, 2006, p. 23-58, especialment p. 40-46.

En tot cas, el sotmetiment mai va ésser complet, malgrat una primerenca ordre d'expulsió general llançada per Jaume I en 1248 contra els musulmans de València.⁷ Al contrari, el que hi va haver fou un lent, complex i treballat procés de subordinació —si més no d'articulació molt complexa— dels andalusins valencians que evolucionen cap a un nou estatus social, el de mudèjars, un desplaçament iniciat a partir de 1239 i que no conclou fins a 1280 com a mínim, moment en què, de manera efectiva, les poblacions andalusines, ara ja mudèjars valencians, quedaren embolicades dins les xarxes de la colonització feudal cristiana.

La present aportació és fruit de l'amable invitació dels companys Enric Guinot i Maria Teresa Ferrer i Mallol, ambdós membres de l'Institut d'Estudis Catalans, per participar a Gandia, els dies 27 i 28 de novembre de 2008, en aquest congrés commemoratiu del centenari del naixement de Jaume I,⁸ invitació que vull expressament agrair-los aquí.⁹

Tot i no ésser un especialista del segle XIII, bàsicament quant a la seua documentació i les seues problemàtiques, la nostra aportació es fonamentarà en algunes col·leccions documentals, així com en petites investigacions d'arxiu personals, que seran citades al seu lloc, i sobretot en estudis bibliogràfics previs d'autors que considerem indispensables per a gaudir d'un coneixement bàsic del tema. La comparació entre el moment inicial del mudejarisme valencià i la seua etapa de lluentor entre finals del segle XIV i al llarg de tot el segle XV serà el nostre referent metodològic.

Una abundant literatura històrica acompanya el coneixement de l'evolució d'aquest grup islàmic. Només farem esment ara del treball de Brian Catlos, fruit de la seua tesi doctoral, que fa al·lusió al procés semblant i anterior que va tenir lloc a la vall de l'Ebre —a l'Aragó, des d'Osca i Saragossa fins al sud de Terol, i a la Catalunya Nova, especialment a les regions de Lleida i Tarragona-Tortosa— des de la darrereria del segle XI i fonamentalment al segle XII, concretament en la seua primera meitat; període cronològicament previ i referent fonamental quant al *modus operandi* dels conquistadors cristians a les terres valencianes un segle després, al dos-cents.¹⁰

1. FEUDALITZACIÓ: ANDALUSINS I MUDEJARS A LA VALÈNCIA DEL DOS-CENTS

La construcció del regne cristià de València al segle XIII s'iniciava i es va realitzar amb la progressiva imposició de tots els models del món feudal occidental cristià pels conquistadors catalanoaragonesos. Ben entès, resulta obvi que aquesta importació forçada no va tindre lloc d'una manera absoluta ni completa. Es tractava de la implantació a les nostres terres, per sota de la civilització andalusina, dels seus models culturals originaris que formaven part i tenien com a referents els propis de l'esmentada cristiandat llatina emergent. Les noves terres adquirides al Sharq al-Àndalus van ésser l'àmbit on tingué lloc, així mateix, la introducció i posterior adaptació del tarannà propi i específic que aportaren els feudals cristians victoriosos des de les seues terres originàries, fonamental-

7. Antoni Furió, *Història del País Valencià*, p. 36.

8. Dins l'any Jaume I. Commemoració del vuitè centenari del naixement de Jaume I. Congrés Internacional: El món de la cultura a l'època de Jaume I. L'expansió territorial a València, Gandia, 27 i 28 de novembre de 2008, a la Casa de Cultura Marquès de González de Quirós, organitzat per l'Institut d'Estudis Catalans i amb la col·laboració del CEIC Alfons el Vell, essent els seus coordinadors científics Maria Teresa Ferrer i Mallol i Enric Guinot i Rodríguez.

9. I també la seua paciència per esperar l'elaboració d'aquest darrer text, desenvolupat a partir de la nostra intervenció del 28 de novembre de 2008.

10. Brian A. Catlos, *Vencedores y vencidos. Cristianos y musulmanes de Cataluña y Aragón, 1050-1300*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2010. L'estudi original, en anglès: *The Victors and the Vanquished*, Cambridge, Syndicate of the Press of the University of Cambridge, 2008.

ment de Catalunya i d'Aragó. Definitivament, el nostre naixent regne anirà creant-se i desenvolupant-se per damunt de les realitats i les formes de vida anteriors andalusines i de la seua organització específica, que van ésser en gran mesura foragitades i deixades de banda pels vencedors, al marge certament d'alguns aspectes puntuals, concrets o marginals, fins i tot anecdòtics, que foren assumits una vegada convenientment depurats per a ésser incorporats al món cristià i enquadrats al si de la ideologia dominant.

D'aquesta manera, el món islàmic valencià va quedar reduït al paper subaltern i secundari d'un univers social separat, discriminat i, en bona mesura, aliè a la nova realitat que s'estava creant. Una realitat, però, que també els necessitava i no sols com a element de contradicció i oposició, sinó tanmateix com a estímul per al creixement i l'expansió del regne cristià de València. Els mudèjars, el nou grup social que defineix els andalusins derrotats, aquells que van quedar-se a les seues terres casolanes, foren allunyats, separats i condemnats a viure el paper de sotmesos, ocupant l'espai de l'exclusió social i de la subordinació envers els dominadors cristians. Així, els andalusins de València acabaren convertint-se en estrangers dins la seua pròpia terra.¹¹

Tots dos grups, cristians i musulmans, conviuran, en definitiva, més de tres-cents anys a València sota aquest recíproc silenci, manifestat en un complicat joc dialèctic de dominació cristiana i resistència mudèjar, desconfiança mútua i quasi completa separació, únicament desmentida, només parcialment, en l'àmbit de la producció i del treball, pels interessos econòmics concurrents d'ambdós grups, la «conveniència» enfront de la «convivència», així com en algunes circumstàncies polítiques o socials extraordinàries.

Tot i que la relació entre ambdós grups sempre va tindre un caràcter dialèctic actiu i molt difícil de tancar de manera determinant i absoluta, la tòpica convivència sempre es va fonamentar en el ple i absolut domini d'un grup sobre els altres, sotmesos a aquest, mitjançant definicions d'estatus més o menys precises i clares, però que mai se situaran en un pla d'igualtat social plena, més aviat al contrari. Allò era precisament el que garantia el ple domini cristià a València.

Certament, el món islàmic andalusí del Sharq al-Àndalus se'ns presenta a tots els nivells (polític, econòmic, social, cultural i tanmateix humà) en principi, cal subratllar-ho, com a molt diferent i divers del propi de la Corona d'Aragó, el qual es trobava ben enquadrat dins la feudalitat com a estructura fonamental que va dissenyar i dirigir les línies d'evolució de la civilització de la cristiandat occidental. Aquestes diferències entre el món occidental i el món islàmic no cessaran d'augmentar en llocs i en moments de confrontació entre ambdues civilitzacions, com va ésser el cas concret de la conquesta i colonització feudal de València al segle XIII.

Així, la conquesta catalanoaragonesa va forjar una nova realitat per a les terres del sud guanyades a l'islam, ara convertides en una nova frontera cristiana enfront d'un al-Àndalus minvant que quedava representat, cap a finals dels dos-cents, per la Granada nassarita. Aquesta nova realitat va ésser la València cristiana, projectada i desenvolupada segons la imatge feudal dels seus conquistadors, sens dubte un punt de referència fonamental i gairebé únic. Així, doncs, ens trobem davant d'un projecte de creació d'un regne cristià, croat o no. I confessem que tenim molts dubtes sobre la idoneïtat d'aquest qualificatiu, massa tòpic, incomplet i reiterat, però, a partir de la visió, d'altra banda excepcional, d'un mestre, màxim especialista en el tema, com va ésser el recordat Robert I. Burns;

11. Aquesta seria la més senzilla i ràpida conclusió d'un procés molt ben explicat i analitzat per Josep Torró. Vegeu, en particular, Josep TORRÓ ABAD, *El naixement d'una colònia. Dominació i resistència a la frontera valenciana (1238-1276)*, 2a ed. revisada, València, Publicacions de la Universitat de València, 2006, 253 p.

una visió que, a més, planteja tota una problemàtica visió general, molt esbiaixada quant a una diàfana perspectiva de conjunt i molt menys encara fàcil de comparar amb altres realitats en temps i espais diferents.

L'especificitat òbvia de la colonització feudal en el cas valencià manifesta notables diferències amb altres espais d'expansió, com podria ser l'Andalusia bètica, l'Algarve i Múrcia, contemporànies en el temps, la Sicília normanda o l'exemple paradigmàtic, en un cert sentit, del regne llatí de Jerusalem, prou separat, contràriament, quant al temps, l'espai i les mateixes condicions i circumstàncies colonitzadores. Però tots ells van tindre un punt comú: l'embranchida feudal.¹²

El nou disseny cristià de les terres valencianes es va fonamentar, una vegada la conquesta i l'ocupació bàsica del territori s'havien complert, tot just després de 1245, mitjançant el procés de la colonització i l'ocupació feudal del territori, així com del sotmetiment dels seus homes. Com a primera conseqüència, un fet incontrovertible: es posava fi de manera quasi definitiva a l'enquadrament plurisecular del *balad Balansiyya*, des de primeries del segle VIII fins a principis del XIII, a la *dār al Islām* i dins l'*'umma* islàmica, en el seu entorn d'al-Àndalus i en el context d'una civilització musulmana fermament assentada a les nostres terres. Un model islàmic que també aquí, a València, va créixer, va desenvolupar-se i va produir les seues pròpies aportacions originals al conjunt del món musulmà mediterrani.

De fet, les víctimes polítiques immediates de la conquesta cristiana van ésser, en primer lloc, les poblacions islàmiques enquadrades dins el marc d'una feble estructura institucional i administrativa coneguda com la taifa de Balansiyya. I, amb aquesta i progressivament, la resta de les taifes establertes sobre els habitants de les terres veïnes dins l'entorn del Sharq al-Àndalus: Alpont, Sogorb, la taifa formada per Xàtiva, Dénia i Alzira, i finalment el conjunt de la taifa d'Oriola i Múrcia, totes sorgides en els durs anys posteriors a la derrota militar i a la consecutiva i immediata desfeta política de l'unitari califat almohade, que s'estenia per al-Àndalus i el Magrib. Tenint com a punt de partida un fet polític i militar puntual, la batalla de Las Navas de Tolosa (*Al 'Uqāb*, «la batalla» per als àrabs, a les terres de Jaén, el 16 de juliol de 1212), on va ésser derrotat el poder barbaresc i andalusí per la coalició cristiana peninsular encapçalada pels reis de Castella, Alfons VIII, i d'Aragó, Pere II. Derrota que va patir el califa Muḥammad al Nāṣir (1199-1213), germà, per cert, del *sayyid* Abū Zayd, darrer governador de la València almohade.¹³

Una derrota que va desencadenar la subsegüent crisi interna del califat almohade. Un poder polític musulmà de caire sunnita i unitarista, d'arrels humanes clàniques barbaresques *maṣmūda* (clans originaris de l'Alt Atles) i regit des de Sevilla i Marràqueix. Així van esclatar les terres d'al-Àndalus i del Magrib en una munió de xicotets poders locals autònoms, assumits i articulats a través de les *al-james*, i també en moltes proclamacions nobiliàries que assajaren d'assumir el control del territori més o menys pròxim, com la revolta protagonitzada, en 1229, per l'aristòcrata d'Onda Zayyān ibn Mardaniš a València i a les comarques centrals del país contra l'antiga autoritat almohade del governador Abu Zaid, que va ésser derrocat, amb la qual cosa es va obrir una etapa de lluites internes.

12. Robert BARTLETT, *La formación de Europa*, p. 31-43.

13. Abu Zaid va ésser posteriorment un estret col·laborador de Jaume I en la conquesta valenciana, després del seu derrocament com a governador en 1229 per Zayyan ibn Mardaniš, fins a convertir-se, l'any 1236, al cristianisme com a Vicent Bellvis i entrar al cercle dels feudals del rei com a senyor de diferents terres a la comarca de l'Alt Millars. Vegeu Maria del Carme BARCELÓ TORRES, «El sayyid Abū Zayd: príncipe musulmán, señor cristiano», *Awraq*, núm. 3 (1980), p. 101-109. Les línies que segueixen a continuació s'han fonamentat, entre d'altres estudis, en Pedro LÓPEZ ELUM, *La conquista y repoblación valenciana durante el reinado de Jaime I*, València, Imprenta Federico Doménech, 1995.

El regne de València naix, doncs, al mig d'una terrible crisi del poder polític intern musulmà i d'un procés de conquesta exterior cristiana sobre els bescolls dels derrotats andalusins. I, a més, amb tres grups socials i religiosos diferents: els vencedors cristians, els jueus, ben bé minoritaris, i els musulmans, ara, després de la conquesta, sotmesos i progressivament convertits en mudèjars si no forçats a deixar les seues terres casolanes. Fou un moviment d'emigració cap a les terres islàmiques que iniciaren les elits socials andalusines seguides per una part de la població, deixant la inicial estructura social andalusina completament desbaratada.

Quedaren així dissenyats uns perfils amb delimitacions espacials i humanes que, progressivament, aniran substituint les anteriors de la València islàmica, definint ara els nous límits territorials del regne cristià catalanoaragonès.¹⁴ Encara que van ésser provisionals, fins a la incorporació, entre 1296 i 1305, de les terres meridionals d'Oriola, Elx i Alacant fins a Guardamar.¹⁵ Amb unes orientacions estructurals específiques i molt apropiades per a una nova societat, la generada per la feudalitat triomfant, que va construint els fonaments de la nostra realitat valenciana actual.

La conquesta cristiana dels territoris valencians andalusins va començar, deixant de banda les accions prèvies al nord a principi del segle XIII, amb l'empenta cristiana que va permetre la presa de Morella per Balasc d'Alagó l'any 1231 i l'ocupació, el 1232, d'Ares del Maestrat per les milícies de la comunitat de Terol. La carrera per la conquesta del Sharq al-Àndalus quedava oberta i es van disparar els mecanismes d'expansió feudal mitjançant la guerra de conquesta i l'ocupació posterior, una colonització de caire feudal, de l'espai fronterer islàmic en el nostre cas.¹⁶

La resposta reial no va trigar gaire. El procés de conformació d'una monarquia feudal encapçalant la piràmide social i dirigint la guerra, és a dir, l'acció expansiva dels guerrers i del conjunt de la població cristiana, requeria accions immediates i eficaçia. Així, la primavera de 1233 arrencava l'ofensiva de Jaume I als territoris valencians i tenia lloc mitjançant una doble política. D'una banda, realitzant tota una sèrie de campanyes militars directes i decisives per a dominar el territori; d'altra banda, aquestes accions van ésser acompanyades de pactes i acords establerts pels nous dominadors amb la població andalusina.

Els musulmans van perdre així de forma definitiva el domini, successivament, de Mādīna Al-Ḥadraḡa, Borriana, el juliol de 1233; de la capital, València, Balansiyya, el 28 de setembre de 1238 (10 de *yūmadà* I de 635 de l'hègira); d'Alzira o Al-Şazira Şuqr, el desembre de 1242; després, Dénia i Xàtiva, Dāniyya i Mādīna Şāṭiba, ambdues l'any 1244, amb tots els seus territoris i districtes, fins a Villena i Biar, en 1245, i del conjunt de la taifa de Múrcia, Mūrsiyya, que, després de la conquesta castellana, que es va fer efectiva entre 1243 i 1244, tornava a ésser recuperada per als cristians per Jaume I mateix, en 1266, en sufocar la gran revolta mudèjar que tingué lloc en aquelles terres.

Aquests són els trets fonamentals que les dades ens proporcionen sobre el procés de conquesta cristiana. Els destins de vencedors i vençuts quedaven indissolublement units. És ja el moment de passar a analitzar les conseqüències d'aquests fets en els musulmans vençuts. Com ja hem dit abans, entre 1245 i, aproximadament, 1280 tingué lloc el naixement del grup mudèjar.

14. Vegeu José HINOJOSA MONTALVO, «Las fronteras del reino de Valencia en tiempos de Jaime II», *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, núm. 11 (1996-1997), p. 213-228; Enric GUINOT RODRÍGUEZ, *Els límits del regne: el procés de formació territorial del País Valencià medieval (1238-1500)*, València, Alfons el Magnànim, 1995.

15. Antoni FURIÓ, *Història del País Valencià*, p. 30-31.

16. Es pot consultar, per a les dades bàsiques de la conquesta, Antoni FURIÓ, *Història del País Valencià*, p. 19-73.

2. EL GRUP MUDÈJAR VALENCIÀ AL SEGLE XIII: CARÀCTERS FONAMENTALS

Començarem pels noms i per exposar les idees fonamentals. Mudèjars, com fins ara ha quedat clarament exposat, és un terme que defineix un grup social molt concret: van ésser els musulmans que visqueren en terres sota domini polític cristià. Era, per tant, un grup social islàmic nascut com a conseqüència de les conquestes territorials i de l'expansió colonial de les societats feudals cristianes del nord peninsular sobre els territoris musulmans d'al-Àndalus. Un grup social que, per les seues condicions originàries, va ocupar, durant el temps històric que visqué, una posició social sempre subordinada, dependent del grup majoritari cristià, tot i que la seua importància i els perfils concrets d'aquestes relacions de subordinació encara no estan gaire clarament definides.

A més, es tractava d'un fenomen típic de l'època medieval en l'àmbit europeu, quant al procés de conquesta i colonització feudal que construirà Europa, encara que també es manifesta com un fet social específicament ibèric, relacionat amb les conseqüències de l'expansió dels regnes cristians sobre els territoris islàmics d'al-Àndalus. Aquest procés expansiu s'allargarà en el temps i en els espais ibèrics medievals des de la conquesta de Toledo, l'any 1085, fins a la definitiva rendició i ocupació de Granada i del seu sultanat en 1492.¹⁷

Tenim, doncs, davant nostre, per a analitzar, una comunitat musulmana islàmica, els *mudèjars*,¹⁸ un grup que va viure a les terres valencianes medievals juntament amb la població cristiana i les comunitats jueves, essent un grup socialment minoritari, derrotat i sotmès, malgrat el seu important volum demogràfic. A València representaren, al llarg del segle XIII, un elevat percentatge del total de la població del naixent territori valencià, una xifra que anirà minvant, però, entre els segles XIV i XV, a mesura que augmentaran els fluxos migratoris cap a terres valencianes. Aquesta situació, per a alguns historiadors clàssics, com ara Reglà, Fuster o Burns, era d'un marcat caràcter «colonial»: un país de musulmans amb una minoria dominant armada cristiana.

Tanmateix les comunitats mudèjars van habitar igualment moltes altres àrees de la península Ibèrica. Les trobarem a Aragó, a Catalunya i a quasi tots els territoris de Castella, Portugal i Navarra.¹⁹ Sempre, però, amb una particularitat: el volum i la densitat aclaparadors d'aquesta població musulmana a València fins a la seua expulsió el 1609.

Una comunitat humana, doncs, formada per persones de fe religiosa, costums i tradicions musulmans i llengua àrab habitual.²⁰ Manifestaren sempre una mentalitat islàmica ferma i tancada, una personalitat específica fonamentada en les seues creences religioses, hàbits culturals, llengua i mentalitat. Un grup social i religiós molt concret, en definitiva. És aquesta una característica fonamental que explica, a més a més, la confrontació real i ideològica mantinguda —de manera permanent, lar-

17. És el fenomen conegut tradicionalment com a *reconquesta* des del segle XIX fins a les darreres dècades del segle XX, quan evoluciona cap a una visió més directa i concreta de *conquesta* i *repoblació*, avui ampliada per una visió d'expansió colonitzadora com a factor de reproducció, ampliació i eixamplament del feudalisme.

18. Manuel RUZFAFA, «En torno al término "mudéjar". Concepto y realidad de una exclusión social y cultural en la baja Edad Media», a *Actas del IX Simposio Internacional de Mudéjarismo (Mudéjares y moriscos. Cambios sociales y culturales)*. Teruel, 12-14 de septiembre de 2002, Terol, Centro de Estudios Mudéjares, Instituto de Estudios Turolenses, 2004, p. 19-25.

19. Per a una visió didàctica i senzilla, es pot consultar Ana M. ECHEVARRÍA ARSUAGA, *La minoría islámica de los reinos cristianos medievales. Moros, sarracenos, mudéjares*, Màlaga, Sarrià, 2004.

20. Llengua àrab probablement parlada en la seua forma dialectal i escriptura andalusines. Vegeu les conclusions de la tesi de Maria del Carme BARCELÓ TORRES, *Minorías islámicas en el País Valenciano. Historia y dialecto*, València, Universitat de València, Instituto Hispano-Árabe de Cultura, 1984, 399 p. i apèndix. Més recentment, Maria del Carme BARCELÓ TORRES i Ana LABARTA, *Archivos moriscos. Textos árabes de la minoría islámica valenciana, 1401-1608*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2009.

vada o palesa, de forma clara i constant— amb els cristians.²¹ Precisament és aquesta mentalitat la que els enquadrava completament dins la civilització andalusina i islàmica, el signe social que els identificava i al qual estaven amarrats en les seves arrels. A la vegada, també va determinar amb força la seua condició de diferència amb la societat cristiana dominant.²²

Són els descendents de la població andalusina conquerida al dos-cents i, com a vençuts, sotmesos a la nova societat feudal cristiana catalanoaragonesa dirigent, aquella que situarà les terres valencianes al si de l'anomenada cristiandat occidental, una civilització expansiva i en procés de ferma constitució al segle XIII; ben descrita, quant al fenomen de la conquesta i l'ocupació de l'espai, entre diversos autors, per Josep Torró.²³

Malgrat aquest caràcter de minoria social, i probablement per això mateix, la presència mudèjar és indubtable en la societat cristiana. Encara que sotmesos i prou controlats, d'una certa manera també van ésser acceptats, però en el seu estat apartat i subaltern.²⁴ Sostingueren així les seues formes de vida pròpia, els seus mecanismes d'interrelació amb el conjunt de la societat valenciana, mantenint a més contactes, esporàdics o estables i continuats, amb els seus coreligionaris tant de la península Ibèrica com del proper món musulmà (les conegudes «terres de moros»).

Es tracta d'unes relacions controlades, fiscalitzades però també consentides —i aquí l'argument fiscal favorable no és gaire aliè— per l'autoritat pública cristiana, a la València representada pels reis d'Aragó. Gaudiren, en canvi, d'una notable llibertat de moviments, tant en un radi curt i mitjà com dins l'àmbit del territori valencià, des del moment de la conquesta fins a la seua conversió forçada a la primeria del segle XVI. Encara més, aquesta —relativament— lliure circulació, previ pagament d'impostos i drets a reis i senyors, s'estenia a les migracions definitives, així com a viatges de tota mena (comercials, familiars o d'aprenentatge) pertot arreu del món mediterrani, unint els àmbits espacials cristians amb els musulmans.²⁵

Això vincularà els mudèjars de València amb les comunitats mudèjars veïnes.²⁶ En primer lloc, els importants grups que vivien a la Corona d'Aragó mateix: al regne d'Aragó, on tenien una notable

21. Sobre la confrontació cultural entre els mudèjars, els jueus i els cristians, vegeu Dolors BRAMON, *Contra moros i jueus. Formació i estratègia d'unes discriminacions al País Valencià*, València, Tres i Quatre, 1981.

22. Ho expliquem breument a Manuel RUZAFÀ, «Mudéjares y judíos, dos comunidades discriminadas», a Francesc A. MARTÍNEZ i Antoni LAGUNA (ed.), *La gran historia de la Comunidad Valenciana*, vol. 3, *Ocho siglos de Historia Medieval*, València, Levante i Prensas Valencianas, 2007, p. 192-195.

23. Josep TORRÓ ABAD, *Naixement d'una colònia...*

24. Quant a la problemàtica general de les relacions entre la cristiandat i el món islàmic, hi ha moltes novetats. Parlem de contribucions especialment polèmiques, analitzant una temàtica amb evidents connotacions «presentistes», de política actual, i bastant esgaiades per una ideologització en direccions contràries. Així, per exemple, quan s'emfasitza en el pretès «enfrontament de civilitzacions» («clash of civilizations») sobre el que s'interrogava constantment Samuel Huntington en el seu conegut *Choque de civilizaciones* (Madrid, Tecnos, 2003), entre altres ideòlegs conservadors. Malgrat això, hi ha també notables i més rigoroses aportacions bibliogràfiques elaborades els últims darrers anys. Vegeu Edward SAID, *Orientalismo*, Barcelona, Mondadori, 2003; Franco CARDINI, *Nosotros y el Islam. Historia de un malentendido*, Barcelona, Crítica, 2002; Franco CARDINI, *L'invenzione del Nemico*, Palerm, Sellerio, 2006; Jean FLORI, *Guerra Santa, Yihad, Cruzada. Violencia y religión en el Cristianismo y el Islam*, Granada, Universitat de València, Universidad de Granada, 2004; John V. TOLAN, *Sarracenos. El Islam en la imaginación medieval europea*, València, Universitat de València, 2007. Des d'una visió antropològica, José Antonio GONZÁLEZ ALCANTUD, *Lo moro. Las lógicas de la derrota y la formación del estereotipo islámico*, Barcelona, Anthropos, 2002. Finalment, i amb una visió més centrada en el problema de la violència intracomunitària, David NIRENBERG, *Comunidades de violencia. La persecución de las minorías en la Edad Media*, Barcelona, Península, 2001.

25. Manuel RUZAFÀ, «Las relaciones de frontera entre Valencia y el Islam en el Cuatrocientos», a Francisco TORO i José RODRÍGUEZ MOLINA (ed.), *III Estudios de Frontera. Convivencia, defensa y comunicación en la Frontera. Alcalá la Real*, Actas, Jaén, 2000, p. 659-679.

26. Manuel RUZAFÀ, «La emigración mudéjar en la Valencia bajomedieval», *Saitabi*, núm. 53 (2003), p. 13-34.

representació demogràfica i social (així a Terol, Daroca, Calataiud, Osca o Saragossa, per assenyalar-ne només les més importants), a la Catalunya de l'Ebre (tant a Tortosa i la desembocadura del riu com a la regió de Lleida) i a les comunitats islàmiques, encara que no de mudèjars, a les illes Balears (constituïdes bàsicament per esclaus nord-africans).

S'estenia, després, al conjunt dels territoris ibèrics, com eren el regne de Portugal (Lisboa, Évora o Silves) i els regnes de Castella (particularment la regió de Toledo, Madrid, Segòvia i Àvila), destacant també a l'Andalusia bètica (àrees de Sevilla i Còrdova) o a la més pròxima i poblada Múrcia, i arribant fins al regne de Navarra (particularment a la comarca de Tudela).

Més enllà encara, serà prou nombrosa i activa cap als sultanats litorals del nord d'Àfrica (Barbària), com ara Tunis, Alger, Orà, etc., i molt especialment, pel nombre i la qualitat dels contactes, amb les terres del sultanat nassarita de Granada (Almeria especialment, encara que també cap a Màlaga i cap a la pròpia capital, Granada, i a les seues àrees d'influència espacial).

Finalment, els contactes arribaran a altres àrees del món islàmic més llunyanes, d'una manera més minoritària i puntual, com ara les terres de l'anomenat Llevant de la Mediterrània, que actualment anomenem Pròxim Orient, com eren Síria, el Líban, Palestina i l'Iraq, Egipte, Pèrsia (Iran i la seua immensa regió), així com la península d'Aràbia, particularment les ciutats santes de Medina i la Meca, lloc de destí de les famoses peregrinacions, en el català de l'època *romiatges* (de l'àrab *romi'a*, és a dir, el pelegrinatge fet el mes del *ḥaḡy*, el mes de la peregrinació ritual vers la Meca, l'últim de l'hègira, l'any musulmà).²⁷

A més, parlem d'un grup social i religiós ben conegut i estudiat a nivell de tota la historiografia, tant per estudis específics com per aquells de caire més generalista i de difusió de tipus divulgatiu, el volum i la importància dels quals queden assenyalats per la referència, força resumida, que en fem a la selecció indicada en nota.²⁸

27. Hem analitzat el tema en diferents treballs. Manuel RUZAFÀ, «Valencia, Castilla y Granada: una frontera económica bajomedieval», a FRANCISCO TORO i JOSÉ RODRÍGUEZ MOLINA (ed.), *II Estudios de Frontera: actividad y vida en la frontera. Alcalá la Real*, Jaén, 1998, p. 719-726; Manuel RUZAFÀ, «Las fronteras vistas desde el observatorio valenciano bajomedieval», a FRANCISCO TORO i JOSÉ RODRÍGUEZ MOLINA (ed.), *IV Estudios de Frontera. Historia, Tradiciones y Leyendas en la Frontera. Alcalá la Real*, Jaén, 2002, p. 471-485; Manuel RUZAFÀ, «Los mudéjares valencianos en el siglo xv: contactos con el reino de Granada y el Norte de África», a *Culturas del Azahar. Libro de Ponencias (Valencia, abril de 2003)*, València, Centro Cultural Islámico de Valencia, 2003, p. 25-60; Manuel RUZAFÀ, «Valencia, Granada y el Norte de África: relaciones de frontera en la Baja Edad Media», a RAFAEL NARBONA (ed.), *XVIII Congrès Internacional d'Història de la Corona d'Aragó. Actes*, vol. II, València, 2005, p. 1191-1202; Manuel RUZAFÀ, «Valencia, puerto mediterráneo y atlántico en el siglo xv. Relaciones con Andalucía, reino de Granada y norte de África», a Manuel GONZÁLEZ JIMÉNEZ i Isabel MONTES ROMERO-CAMACHO (ed.), *La Península Ibérica entre el Mediterráneo y el Atlántico. Siglos XIII-XV*, Sevilla i Cadis, 2006, p. 95-101; Manuel RUZAFÀ, «La morería de Valencia: centro económico mudéjar en área de convergencia cristiana y musulmana mediterránea (1370-1500)», a SIMONETTA CAVACIOCCHI (ed.), *XXXVIII Settimana di Studi: Relazioni economiche fra Europa e mondo islamico. Seccoli XIII-XVIII. Atti*, Prato, Le Monnier, 2006, p. 325-338.

28. A nivell bàsic, podeu consultar: MARIA-TERESA FERRER i MALLOL, *Els sarraïns de la Corona Catalano-Aragonesa en el segle XIX. Segregació i discriminació*, Barcelona, Consell Superior d'Investigacions Científiques, Institutació Milà i Fontanals, 1987; JOSÉ HINOJOSA, *Los mudéjares. La voz del Islam en la España cristiana*, Terol, Centro de Estudios Mudéjares, Instituto de Estudios Turolenses, 2002, 2 v.; Manuel RUZAFÀ, «Los mudéjares, una comunidad social excluida. El ejemplo de Valencia y la Corona de Aragón en la baja Edad Media», a ERNESTO GARCÍA FERNÁNDEZ (ed.), *Exclusión, racismo y xenofobia en Europa y América*, Bilbao, Servicio Editorial de la Universidad del País Vasco, Euskal Herriko Unibertsitatea, 2002, p. 101-115; BRIAN A. CATLOS, «Contexto y conveniencia en la Corona de Aragón: propuesta de un modelo de interacción entre grupos etno-religiosos minoritarios y mayoritarios», *Revista d'Història Medieval* (València), núm. 12 (2001-2002), p. 259-268; BRIAN A. CATLOS, *Vencedores y vencidos. A un nivell més general, vegeu MARIA FILOMENA LOPES DE BARROS i JOSÉ HINOJOSA (ed.), Minorias étnico-religiosas na Península Ibérica. Períodos medieval e moderno. Actas I Encontro «Minorias no Mediterrâneo», Évora, 21-23 de Setembro de 2006*, Lisboa, Colibri, CIDEHUS/UE, Universitat d'Alacant, 2008.

Uns estudis que, a més, han representat un considerable avenç quant a les discussions historio-gràfiques generals i regionals, exposant preguntes i reflexions que enllacen amb les temàtiques, polèmiques i qüestions més genèriques de les historiografies peninsulars i hispanistes; des de la pròpia problemàtica de la «convivència» interreligiosa, l'estudi de les societats hispàniques medievals i les seues activitats econòmiques o les relacions entre l'islam i la cristiandat, fins a la temàtica del desenvolupament feudal, els processos de conquesta i ocupació del territori i les noves articulacions de les societats feudals triomfants.

Un univers que compta, juntament amb uns estudis i una erudició ben desenvolupats, amb una extraordinària base documental, tant pel que fa al nombre d'arxius i al material inèdit d'estudi com a la notable diversitat d'una documentació bastant rica a nivell d'informació i de plantejaments de preguntes per als investigadors.²⁹

3. LES COMUNITATS ANDALUSINES I ELS CONQUISTADORS CRISTIANS

La nostra idea apunta cap a una societat cristiana de conquesta, que anava conduïda cap a l'enquadrament, l'encallament podríem dir, en petites cèl·lules que estructuraven i tanquen la vida dels homes, dins l'Occident medieval, feudal i cristià. I al si d'aquesta societat existiren, per un temps de durada i permanència variable, uns grups socials i religiosos diferents, el mudèjar en concret sota unes certes condicions que anomenem *estatut*.

Aquestes comunitats presenten unes formes de convivència i sociabilitat recíproca molt específiques.³⁰ Cada grup té una posició molt clara dins el conjunt social, com reflecteix la legislació coetània que, a la vegada, és fruit d'una tradició quant a les relacions socials entre els diferents grups religiosos que conviuen al nostre sòl i que es poden conèixer per la pròpia documentació de l'època, així com per les seues tradicions literàries i artístiques.³¹

Es tracta d'una relació que no admet cap tipus de perspectiva unilineal per tal com allò que la caracteritza és precisament la diversitat i, en una certa manera, les situacions contradictòries entre la convivència quotidiana pacífica, a la terra, a l'obrador, al mercat o al port, però també als esdeveniments del moment, de tot tipus, així com als espais de relació com el carrer, la plaça o la taverna, fins a arribar als conflictes de caràcter individual i personal o de comunitats, locals i comarcals, que ens condueixen als més emblemàtics exemples d'enfrontament entre cristians i mudèjars, com serien la violència i la pressió cristiana, les revoltes dels mudèjars als segles XIII i XIV o els assalts contra les moreries als segles XIII, XIV i XV.

El nou horitzó mudèjar de 1250 a 1300 se situava en un progressiu declivi demogràfic enfront dels nous pobladors cristians. La lenta però ferma constitució d'aljames rurals i moreries urbanes als ravals de les viles i ciutats en garantia la inserció completa dins les activitats productives, però mai més la seua preponderància social al territori valencià. No sempre les relacions amb els cristians van ésser de distanciament, recíproc silenci o enemistat acabada en violències i lluites. Els perfils de les discriminacions encara són un mapa per elaborar de manera acurada i completa. Tot i existir

29. Maria Teresa FERRER I MALLOL, Isabel MONTES, Germán NAVARRO i José F. EGEA, *Fuentes documentales para el estudio de los mudéjares*, Terol, Centro de Estudios Mudéjares, Instituto de Estudios Turolenses, 2005.

30. Manuel RUZAFÀ, «Espacios de sociabilidad entre mudéjares y cristianos en Valencia durante la baja Edad Media», a Juan Carlos MARTÍN CEA (coord.), *Convivir en la Edad Media*, Burgos, Dossoles, 2010, p. 321-346.

31. Marc D. MEYERSON, *Els musulmans de València en l'època de Ferran i Isabel. Entre la coexistència i la croada*, València, Institució Valenciana d'Estudis i Investigació, 1994.

una administració mudèjar exclusiva del grup, les institucions cristianes estaran sempre per damunt d'ella.

Aquests trets de la vida mudèjar ens remeten a un grup religiós «diferent» dels conquistadors i que tenia reconegut un cert estatut jurídic específic dins l'ordenació legal valenciana. Precisament des de la conquesta al segle XIII, van quedar establerts uns principis generals que, si més no, van constituir el marc general, l'anomenat tradicionalment «estatus» de les relacions amb la societat cristiana dominant dins la qual són, com hem dit abans, una minoria social, segregada, discriminada i apartada, tant per la iniciativa cristiana com també pels desitjos mudèjars, tot i que mai no va ésser un grup «invisible». Ben al contrari, encara que moltes vegades d'una manera silenciosa, tingueren part i protagonisme en la societat valenciana medieval. Aquesta visibilitat ni tan sols la pogueren apagar les representacions cristianes.

El seu sotmetiment a l'autoritat pública cristiana, en el nostre cas dins el marc de la Corona d'Aragó, es manifesta per la subjecció a la sobirania reial que exercia sobre ells un paper de protecció. Ben cert que aquesta protecció no va ésser estricta ni tampoc altruista ni gratuïta: es tractava d'una població sotmesa en la qual, mitjançant el pagament d'impostos, i sota el control polític, judicial, social i cultural cristià condicional i vinculat al reconeixement de l'autoritat superior del rei també cristià, la subordinació de les seues pròpies estructures jurídiques, oficials, judicials i normatives islàmiques específiques als furs i les lleis i disposicions cristianes (reials, senyorials, municipals i, fins i tot, eclesiàstiques) aconseguirà mantenir la seua presència a les terres de València.

Aquest va ésser l'escenari de la conversió del grup andalusí en mudèjars,³² cap a la segona meitat del segle XIII, un procés no sempre lliure de conflictes greus, persecucions, enfrontaments, lluites i fugides a terres islàmiques (com Granada o el nord d'Àfrica). Al segle XIII va nàixer així el *sarraí*, després *moro*, que progressivament aniria perdent també la seua condició de població demogràfica i numèricament majoritària a les nostres terres, a mesura que es completava el procés de feudalització valenciana i, per tant, augmentava el nombre de pobladors i, en definitiva, de cristians que s'establien al nou regne. A les primeres dècades del tres-cents, el nombre de pobladors valencians, cristians i musulmans s'hauria igualat de manera lenta i progressiva. Després, les torbacions, els conflictes i els canvis de les dècades centrals del segle XIV no feren sinó augmentar el desequilibri en benefici cristià, sobretot a les moreries urbanes i en determinades comarques del país, assenyaladament les del nord castellonenc. Encara la força demogràfica mudèjar es manifestava al segle XV en moltes comarques. En total, la minoria mudèjar assoliria quasi una quarta part de la població valenciana del XV, quan arriba, probablement, a passar de les cinquanta mil persones com a mínim.

Es tracta d'estructures de poblament i d'ocupació de l'espai modelades pel poder feudal, però també per la passada tradició productiva i organitzadora islàmica, fet que donarà a les terres valencianes la seua fisonomia específica i diversa. Cèl·lules feudals amb una certa autonomia camperola, de la comunitat i individual, que permet el desenvolupament de mètodes d'irrigació i l'assimilació dels sistemes hidràulics andalusins a les noves realitats de l'ús de l'aigua dins la propietat feudal, la qual afavoreix el seu desenvolupament i el consegüent augment productiu.

La importància del mudèjar en el món laboral i de la producció és indiscutible en tots els sectors: agrari, industrial, artesanal i comercial. La presència mudèjar en la vida econòmica medieval va ésser indiscutible. Lluny del serf camperol sotmès, la població mudèjar, als camps i les ciutats, no sols resulta visible, sinó que és també un fet ben provat.

32. Pierre GUICHARD, *Al-Andalus frente a la conquista cristiana. Los musulmanes de Valencia (siglos XI-XIII)*, Madrid, Biblioteca Nueva i Universitat de València, 2001, particularment p. 569-656.

La població mudèjar institucionalment quedava articulada per les aljames, administracions municipals copiades de les municipalitats cristianes (consells) amb els seus propis oficials, com l'*alcadí* o l'*alamí*, i les seues assemblees de caps de família. Són el marc institucional islàmic bàsic de l'estructura mudèjar. A mesura que ens acostem a les moreries urbanes, la complexitat i la diversitat de càrrecs públics no feia sinó augmentar la seua responsabilitat davant les autoritats reials o senyoriales, a la vegada que donava suport a la pròpia expressió de vida diferenciada dels cristians,³³ tant si el barri quedava clarament separat de la resta de la població cristiana com si no era possible eixa circumstància.

La comunitat mudèjar, considerada sempre com a «tresor reial»,³⁴ encara que també dels feudals i de l'Església, va conèixer no sols l'augment de la fiscalitat que acompanyarà el desenvolupament de l'estat modern, sinó que, a més, pel seu propi estatut i condició, resultava un observatori i un subjecte fiscal passiu de primera magnitud. Tot un vocabulari d'impostos, taxes, gravàmens, en català, àrab o castellà, definia la seua posició de contribuents econòmics malgrat el gradual augment de les pressions aculturitzadores i dels intents de progressiva assimilació al conjunt de la societat dominant cristiana.

Pressions a les quals els mudèjars van respondre tractant d'arrelar i d'ubicar-se al més a prop possible de les seues arrels islàmiques: viatges a «terra de moros» per aprendre la llengua i l'escriptura àrab, la llei alcorànica, mantenir així la relació amb els familiars, parents i amics emigrats a terres de Granada o de Barbaria que, d'altra banda, revitalitzaren el comerç exterior valencià, convertint treballament la ruta cap a l'àrea musulmana més pròxima en un dels eixos capitals del desenvolupament comercial valencià.

Tot i que l'horitzó cultural islàmic, per les pròpies circumstàncies mudèjars, era limitat, i malgrat una circulació controlada, fiscalitzada, encara que relativament lliure i legalment reconeguda per l'autoritat pública i la privada cristiana, els mudèjars aconseguiren sostenir els seus contactes amb l'islam.

Si el nivell cultural, apaïvat, i no sols per l'escassa informació i testimonis que ens han arribat, sembla mínim i de resistència, encara no ens trobem amb l'oclusió que tindrà lloc dècades després. El culte islàmic a les petites i controlades mesquites es mantenia molt viu, i era també l'espai de les reunions de la comunitat i amb els senyors i els oficials cristians. L'accés a l'escola islàmica i l'ús de l'àrab, encara que arraonat a nivells de documentació subalterna i àmbits quasi vernaculars, demostren una resistència clarament relacionada amb el manteniment d'una identitat islàmica ben palesa que, fins i tot, es pogué permetre un cert desenvolupament. Molt lleu, quasi mínims moviments epidèrmics que demostren, però, la força comunitària i dels signes d'identitat islàmics.

Malgrat les aparences, la població mudèjar es mou, circula pel nostre territori, emigra a indrets pròxims o llunyans buscant, i, a voltes, trobant millors condicions de vida, social i material. Aquesta és també un altra característica fins no fa gaire poc coneguda d'aquesta minoria.

En certa manera, l'existència d'uns representants, d'uns oficials, d'unes autoritats pròpies que coneixien i practicaven la llei islàmica, la coneguda «sunna i xara dels moros», formalment reconeguda per l'autoritat cristiana malgrat tot, va ésser un element d'amarrament a una identitat islàmica que es mantenia en les oracions, les festivitats, els dejunis i les romeries pròpies de l'islam.

33. Manuel RUZAFÀ, «La morería de Valencia en la Baja Edad Media: aljama, municipio y ciudad (1300-1530)», a *XVII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, vol. II, Barcelona, Publicacions de la Universitat de Barcelona, 2003, p. 353-360.

34. John BOSWELL, *The Royal Treasure. Muslims Communities under the Crown of Aragon in the Fourteenth Century*, New Haven, Londres, New Haven University Press, 1977.

Les bodes, la pràctica legal del repudi o divorci, la menys practicada poligàmia estricta, així com l'exercici de la pràctica habitual i casolana de la justícia islàmica per als plets, herències i particions hereditàries —i també l'àmbit processal, civil i penal—, tancada i específicament musulmana i islàmica, potser donaven una sensació de continuïtat amb un passat esplèndid, encara que ja semblava molt llunyà a la segona meitat del segle XIII a les terres valencianes, que no deixava d'enlairar-se.³⁵

Allò que sabem de la vida quotidiana en el si d'aquestes comunitats mudèjars ens parla d'una vida social prou activa: plena de conflictes, bregues, agressions, bandositats. D'una dominació ferma per part dels grups dirigents, de les elits mudèjars, per mitjà de relacions de clientela, sobre la resta de la població econòmicament més humil, tant dels que ja estaven des de feia molt de temps establerts entre la comunitat com sobre els nouvinguts i els immigrants, així com també sobre l'important grup d'esclaus musulmans que, ja des dels anys 1290, era aleshores el grup servil aclaparadorament més nombrós del regne.³⁶

4. ELS MUDÈJARS A LA SOCIETAT CRISTIANA DE LA VALÈNCIA DEL SEGLE XIII: CONCLUSIÓ

Aquesta exposició no vol ésser tancadament completa ni minuciosa. Hem deixat de banda molts aspectes, segurament tan importants com els que ací hem exposat. Hem volgut un discurs obert a noves perspectives tractant de fugir d'una interpretació tancada i totalitzadora. Queda moltíssim per estudiar i un gran nombre de qüestions per interpretar; també és cert, però, que el camí avançat fins ací ha sigut llarg i positiu. El gran nombre d'estudis, de tota mena, sobre la població mudèjar ho demostra ben palesament.

Per concloure, cal dir que un nou món s'albirava cap a la darrerria del dos-cents. Els fonaments del regne de València es forjaven sobre el destí dels vençuts, convertits ara en sarraïns i, molt prompte, en moros, potser sense el fort contingut semàntic negatiu del nostre temps. Havien nascut també els mudèjars de València, membres, des de l'espai del silenci i l'exclusió, d'un grup discriminat i progressivament minoritari suportat però no admès dins la societat cristiana de València.

35. Manuel RUZAGA, *Patrimonio y estructuras familiares en la morería de Valencia*, tesi doctoral dirigida per P. Iradiel, València, Departament d'Història Medieval, Universitat de València, 1988, 2 v.; Manuel RUZAGA, «El matrimonio en la familia mudéjar valenciana», *Sharq al-Andalus*, núm. 9 (1992), p. 165-176.

36. Manuel RUZAGA, «La esclavitud en la Valencia bajomedieval: mudéjares y musulmanes», a Maria-Teresa FERRER I MALLOL i Josefina MUTGÉ I VIVES (ed.), *De l'esclavitud a la llibertat. Esclaus i lliberts a l'Edat Mitjana. Actes del Col·loqui Internacional celebrat a Barcelona del 27 al 29 de maig de 1999*, Barcelona, Consell Superior d'Investigacions Científiques, Institució Milà i Fontanals, 2000, p. 471-491.